

ՀԱՅՐ ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆԻ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐԸ

Մխիթարեան միաբանութեան երեք հարիւրամեայ տարեկիցը հնարաւորութիւն է ընձեռում ակնածանքի ու գնահատանքի խօսք ուղղել հայագիտութեան այդ կենտրոնի երեւելի հայրերի հասցէին:

Հայր Ներսէս Ակինեանը (1883-1963) Մխիթարեանների վիեննական դպրոցի ռահվիրաներից է, որի գիտական հետաքրքրութիւնները ձեւաւորուել են այնպիսի հզօր հայագէտանհատների միջավայրում, ինչպիսիք են՝ Հ. Արսէն Այտընեանը, Հ. Գրիգորիս Գալեմբեարեանը, Հ. Գաբրիէլ Մենեւիչեանը եւ, վերջապէս, մեծաքանքար Հ. Յակոբոս Տաշեանը:

Ի սկզբանէ ընտրելով քրիստոնեայ հաւատի սպասաւորի կոչումը՝ նա 1895 թ. ուսումնառում է Վիեննայի Մխիթարեան վարժարանում, որտեղ ստանում է հիմնաւոր գիտելիքներ աստուածաբանութիւնից, փիլիսոփայութիւնից, բանասիրութիւնից, լեզուաբանութիւնից, տիրապետում մի շարք լեզուների:

Քահանայի սքեմը հաճում է 1907 թ. եւ դառնում միաբանութեան անդամ: Հ. Ն. Ակինեանի հայագիտական ապագայ բուռն գերծունկութեանը մեծապէս նպաստել են միաբանութեան մատենադարանապետի (1916-1920) եւ «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագրապետի (1909-1963) պաշտօնավարումները:

Վիեննայի Մխիթարեանների եւ այլ մատենադարաններում նա ուսումնասիրում է շուրջ 8000 ձեռագիր մատեան, որոնց ընձեռած նիւթը հիմք դարձաւ 500-ից ավելի գիտական աշխատութիւնների ստեղծմանը, որոնցից մօտ 50-ը մենագրութիւններ են, մնացեալը յօդուածներ, գրախօսականներ, մատենագիտութիւններ եւ այլն:

Բարձր գնահատելով Հ. Ներսէս Ակիմեանի գիտական վաստակը՝ Վիեննայի համալսարանը 1954 թ. դեկտեմբերի 1-ին նրան շնորհում է փիլիսոփայութեան պատուաւոր դոկտորի կոչում:

Հ. Ներսէս Ակիմեանի պատմագիտական բազմաբնոյթ աշխատութիւններում իր ոչ մեծ, բայց կարեւոր տեղն են գրաւում հեղինակի վիմագրագիտական պրպտումները: Նա անձամբ չի զբաղուել հաւաքչութեամբ կամ նոր վիմագրերի հրապարակմամբ, սակայն գիտակ ու հասու է եղել հրապարակուած վիմական սկզբնաղբիւրներին եւ մի շարք աշխատութիւններում անդրադարձել է վիմագրագիտական խնդիրների քննութեանն ու լուսաբանմանը:

1931 թ. Փարիզում ֆրանսերէն լեզուով, լոյս է տեսնում նշանաւոր հայագէտ Կարապետ Բասմաջեանի՝ Անիի, Բագնայրի եւ Մարմաշէնի արձանագրութիւնների ժողովածուն: Այս հրապարակմանն անմիջապէս արձագանքում է մեծավաստակ հայագէտը «Հանդէս ամսօրեայում»՝ տպագրելով մի փոքր գրախօսական¹:

Ակիմեանը, քաջածանօթ լինելով այդ արձանագրութիւնների նախորդ հրատարակութիւններին՝ Մ. Բրոսսէ, Ս. Զալալեանց, Ա. Մխիթարեան, Ղ. Ալիշան, Կ. Կոստանեան եւ ուրիշներ, մատնանշում է Բասմաջեանի ժողովածուի դրական կողմերը. «Անշուշտ Բասմաջեանի տուած ընթերցողածները ունին նախորդներու վրայ ամէն առաւելութիւն: Գովելի է, որ իւր հրատարակութեան կցած է նաեւ կարեւորներու լուսանկարները»²: Գրախօսականի սկզբում նշելով նախորդ հեղինակների վերծանութիւններում առկայ սխալներն ու տարընթերցումները, որոնք «վարանքի մատնած էին ընթերցողները», եւ որ «ցանկալի էր միշտ ունենալ այս արձանագրութիւններու խղճամիտ արտագրութիւն մը, լաւ եւս լուսանկարով հրատարակութիւն»³, յետագայ շարադրանքում ցաւ է յայտնում, որ «բանասիրական ճշդութիւն կը պակսի նաեւ հոս» եւ շարունակում. «Բ[ասմաջեան] իւր խղճ-

1 BASMADJIAN K. J., *Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnair et de Marmachen*, Paris, 1931.

2 «Հանդէս ամսօրեայ», 1931, թիւ 10-11, էջ 659-660:

3 Նոյն տեղում:

մտութեան հետ եղած է տեղ-տեղ ինքնավստահ լուծելու մէկ հարուածով հանգոյցներ, որոնք, սակայն, դեռ երկար պիտի յոգնեցնեն բանասէրները»⁴։ Գրախօսը չի բաւարարւում այս ընդհանուր դիտողութիւններով։ Ժողովածուից նա առանձնացնում է երկու վերծանութիւն, որոնցում, իր կարծիքով, առկայ են սխալներ։

Այդ վիմագրերից մէկը Անիի Մայր տաճարի արտաքուստ հարաւային պատի արեւմտեան անկիւնում փորագրուած Հայոց Կատրանիդէ Թագուհու (Գագիկ Ա Բագրատունի Թագաւորի (990-1020) կողակցի) շինարարական վկայագիրն է⁵։

Արձանագրութիւնը պատմագիտական եւ վիմագրագիտական մեծ հետաքրքրութիւն ու արժէք է ներկայացնում։ Այն Անիի Մայր տաճարի շինարարական անձնագիրն է։ Վիմագիրն աչքի է ընկնում նաեւ թուագրման եղանակով։ Օգտագործուած են վեց տարբեր թուականներ, որոնցից երեքը վերաբերում են տաճարի շինարարութեան աւարտին, երեքը՝ վկայագրի փշրագրման ժամանակին։

Վիմագրի առաջին տողի վերջում փորագրուած են երեք փակագրեր։ Գրախօսականում Ակինեանը, որպէս սխալ վերծանութեան փաստ, մատնանշում է հէնց այս երեք փակագրերը, որոնց հաւաստի վերծանութեանը խոստանում է մանրամասն անդրադառնալ յետագայում։

Միւս վկայագիրը, որի վերծանութեան վերաբերեալ իր անհամաձայնութիւնն է յայտնում Ն. Ակինեանը, Անիի Պալատական եկեղեցու շինարարական արձանագրութիւնն է⁶, մասնաւորապէս՝ նրա վերջին հատուածը, որը վիմագրագիտութեան մէջ տարակարծիք քննարկումների առարկայ է դարձել։ Արձանագրութեան վերջում փորագրուած է՝ Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱ։ ՀԱ տառակապակցութիւնը Ն. Մառը, Գ. Յովսէփեանը, Կ. Բասմաջեանը համարել են թուական [71+551=662] եւ այն դիտել որպէս տառագիր թուականի վաղադոյն նմոյշ։ Այսօրինակ մեկնաբանութեան դէմ են արտայայտուել Յ. Օրբելին, Կ. Ղաֆազա-

4 Նոյն տեղում։

5 Նոյն տեղում։

6 Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. 1, կազմեց Յ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ 35։

րեանը, Ա. Աբրահամեանը: Վերջիններս գտնում են, որ արձանագրութիւնը կիսատ է թողնուած, եւ որ ՀԱ տառերը ՀԱՅՈՑ բառի սկիզբն են:

Հ. Ներսէս Ակինեանի նշեալ գրախօսականին հետեւում է Կ. Բասմաջեանի «պատասխանը»⁷: Նկատելով, որ «աշխարհիս վրայ չը կայ գործ մը, որ քննադատութեան տակ չ'իյնայ»՝ նա, թերեւս ակնարկաբար, նշում է, որ «սխալ հիմերու վրայ հաստատուած քննադատութիւն մըն է կատարուածը»՝ նկատառելով Ակինեանի գրախօսականը: Այս խօսքերին հետեւում է կատրանիդէի արձանագրութեան վերոնշեալ փակագրերի նրա մեկնութիւնները. առաջին փակագիրը՝ ԲԵՆԻ, երկրորդը՝ ԱՄԻՆ, երրորդը՝ ԳՐԷ, այսինքն՝ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԳՐԷ: Ի պատասխան Ակինեանի միւս դիտողութեան, Բասմաջեանը փորձում է հիմնաւորել ՀԱ-ն որպէս թուական վերծանելու տեսակէտը:

Ամսագրի նոյն համարում տպագրուած է Ներսէս Ակինեանի հանգամանալից յօդուածը՝ նուիրուած այդ արձանագրութիւնների խնդրառու հարցերին⁸: Անդրադառնալով փակագրերի բասմաջեանական վերծանութեանը՝ Ակինեանը գտնում է, որ՝ «Շատ միամիտ ըլլալու է կարծելու համար թէ փորագրողին ազատ կամքին է թողնուած պաշտօնական արձանագրութեան մը մէջ երկիցս իւր անունն անմահացնել»⁹. միանգամայն տրամաբանական հետեւութիւն: Մեծանուն հայագէտը չի բաւարարուած խնդրի լոկ մերժումով: Քիչ ներքոյ նա ներկայացնում է փակագրերի վերծանութեան իր բանալին, ըստ որի այդ փակագրերը տաճարի շինարարութեան աւարտի թուագրման եւս մի տարբերակն են: Առաջին փակագիրը նա համարում է բուն թուականը՝ այն վերծանելով ՅՂ [990] (ընթերցումը՝ աջից ձախ), երկրորդ փակագիրը՝ ԱՄԻ, երրորդը՝ ՀԱԳԱՐԱՅԻՈՑ: Այս կապակցութեամբ Ակինեանը գրում է. «Փակագիրներն ալ առանց տարակուսի թուական մը կը ներկայացնեն..., որ է Հիճրէի 390 տարին

⁷ Նոյն տեղում, էջ 8:

⁸ ԲԱՄՄԱՋԵԱՆ Կ., Ամիի արձանագրութեանցս առթիւ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, 7-9, էջ 536-539:

⁹ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ, Ամիի Մայր եկեղեցւոյ եւ միջնաբերդի եկեղեցւոյ արձանագրութիւններու մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, 7-9, էջ 540-541:

եւ ճշգրիւ կը համապատասխանէ նախորդ թուականներուն, այն է՝ 999, դեկտ. 12 - 1000, նոյ. 30»¹⁰:

Փակագրերը որպէս թուական՝ դիտելու ակինեանական մօտեցումը, նկատառելով դրանց նախորդող երկու նոյնարժէք թուականները, իր հաստատումը գտաւ մերօրեայ մի շարք հեղինակների ուսումնասիրութիւններում¹¹:

Բենէ գրիչը տաճարի շինարարութեան աւարտի եւ վկայագրի փորագրման ժամանակները փաստել է երկու խումբ համաժամանակեայ թուականներով, եւ Հ. Ներսէս Ակինեանը տոմարագիտական հմտալից վերլուծութեամբ ներկայացնում է նաեւ միւս թուականները:

Հայ վիմագրութեան մէջ առկայ են արձանագրութիւններ, որոնք բովանդակութեամբ եւ հնագրութեամբ տարաբնոյթ մեկնաբանութիւնների տեղիք են տուել: Այսօր էլ դժուար է դրանց վերծանութիւնները վերջնական ու լիարժէք համարել: Այդօրինակ վկայագրերից եւս երկուսը քննութեան առարկայ էլ դարձրել Հ. Ն. Ակինեանը:

Պատմագիտութեան մէջ միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր կրօնամշակութային կենտրոններից մէկի՝ Հաւուց թառի վանքի հիմնադրման պատիւը վերագրուել է յայտնի ռազմաքաղաքական գործիչ, գիտնական, Պահլաւունեաց տոհմի պայազատ զաքական գործիչ, գիտնական, Պահլաւունեաց տոհմի պայազատ Գրիգոր Մագիստրոսին (վասակ Պահլաւունու որդի): Այս փաստն արձանագրելուն հիմք է հանդիսացել Գրիգոր Մագիստրոսի անունով մեզ հասած մի վկայագիր, որը, նկատի ունենալով ժամանակակից կամ ժամանակամերձ մատենագրական սկզբնաղբիւրմանակակից կամ ժամանակամերձ մատենագրական սկզբնաղբիւրների լուծութիւնը, նրա կողմից Հաւուց թառի վանքը հիմնադրելուն կամ այնտեղ եկեղեցի կառուցելու իրողութիւնը հաւաստող եզակի վկայութիւն է: Արձանագրութեան տարաբնոյթ մեկնաբանութիւնները պայմանաւորուած են մի շարք հանգամանքներով. արձանագրութեան բնագիրը չի պահպանուել, այն մեզ է հասել

10 Նոյն տեղում, էջ 539:

11 Նոյն տեղում, էջ 540:

ԺԸ դարի ընդօրինակութեամբ, վիմագրի թուականը (1013 թ.) անյարիւր է բովանդակութեանը¹²:

12 Ա.Ի.Ա.ԳԵԱՆ Ս., Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրութեան տարեթուերը, - «Լրաբեր» (Հաս. գիտ.), 1979, 11, էջ 70-77. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ռ., Անիի Մայր տաճարի արձանագրութեան համաժամանակեայ տարեթուերը, «Լրաբեր» (Հաս. գիտ.), 2000, 1, էջ 54-69

Ս. Աւագեանը, սկզբունքօրէն համաձայնելով փակագրերը որպէս հիշրայի թուական դիտելու Ակինեանի թեզին, վերջինիս կողմից տառերի վերծանութիւնը գտնում է ոչ համոզիչ, քանի որ կցագրում Յ, Ղ գրեր չեն նշմարւում ո՛չ աջից ձախ, ո՛չ էլ հակառակ ընթերցումով, իսկ վերջին փակագրում էլ անհնար է ՀԱԳԱՐԱՅԻՈՅ բառը տեսնել» (Ա.Ի.Ա.ԳԵԱՆ Ս., նշ. յօդուած, էջ 73): Ս. Աւագեանն անդրադառնում է նաեւ Ա. Գ. Աբրահամեանի մեկնաբանութիւններին: Ա. Աբրահամեանը առաջին փակագիրը կարդում է՝ ՆԲ, երկրորդը՝ ԱՄԻՆ, վերջինը՝ ԳԷՐՐ/ԳԱՐՐ/գեբր կամ դաբր-պարսկերէն՝ անհատ, հեթանոս (ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ Ս., Ժամանակագրական ճշտումներ, «Հանդէս ամսօրեայ», 1976, էջ 158): Ս. Աւագեանը հաւանական է գտնում երկրորդ եւ երրորդ փակագրերի արժահամեանական վերծանութիւնը՝ անհամոզիչ համարելով ՆԲ-ն (Ա.Ի.Ա.ԳԵԱՆ Ս., նշ. յօդուած, էջ 73):

Խնդրոյ առարկայ արձանագրութեան համաժամանակեայ թուականներին առանձին յօդուածով անդրադարձել է նաեւ Պ. Մուրադեանը (Хронология систем летосчисления по армянским источникам, - Грузинский хроникон, - Кавказ и Византия, Ереван, 1988, с. 61-71): Փակագրերի վերծանութեան հարցում նա համաձայնում է Կ. Բասմաջեանի՝ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԳՐԷ ընթերցմանը (ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ Պ., նշ. յօդուած, էջ 64):

Ռ. Վարդանեանը առաջարկում է «առաջին փակագիրը կարդալ գլխովայր շրջուած՝ ձախից աջ գրութեամբ: Այս դէպքում առկայ է ԾՂԳ [393]... Այլ խօսքով՝ փակագիրը վերծանւում է «ԾՂԳ [393] ամին գէբր», այսինքն՝ հիշրայի 393 թուական, որը համարժէք է 1002/3 թթ.» (ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ռ., նշ. յօդուած, էջ 60): Ուշագրաւ են հեղինակի՝ միւս թուականների մեկնաբանութիւնները: Առաջին՝ «Ի ՆԾ [450] Թ ՀԱՅՈՑ»-ի կապակցութեամբ նա գտնում է, որ հայոց մեծ թուական 450-ին ժամանակակից տարեթիւն ստանալու համար, պէտք է գումարել ոչ թէ 551, ինչպէս վարուել են նախորդ հեղինակները, այլ 452՝ արդիւնքում յանգելով 1002 թուականին (նշ. յօդուած, էջ 58): Երկրորդ՝ «ՄԺԹ Թ ՀՈՒՈՍՈՑ»-ը նա համարում է հռոմէական փոքր թուականը՝ մասնաշնչելով փորագրող գրչի թոյլ տուած երեք տարուայ սխալը, այսինքն՝ «ՄԺԹ թ [ուին] հռոմոց»-ը պէտք է սրբագրել «ՄԻԲ թ [ուին] հռոմոց» (222-ին գումարենք 780, կը ստանանք 1002 թուական), (նշ. յօդուած, էջ 60): Տոմարագիտական հաշուարկների շնորհիւ, երկրորդ խմբի թուականները նա յանգեցնում է 1009-ին այն համարելով արձանագրութեան փորագրման տարեթիւը, ըստ «Կաթողիկոսի հրամանով

ԹՂԹՈՎՆ ԵՒ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿՆՔՈՎՆ. ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ
ՁԵՌԱԳՐՈՎ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱԽՆ. ԵՒ Ի -
ՆԱԽԱԿԱՏԻՍ ՏԱՃԱՐԻՍ, ԶՈՐ ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՀԱՅՐԵՆԻՍ
ՄԵՐ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ՝ ՈՐ Է ՀԱՅՈՑ ԹԱՌ, ՀԱՆԳՍ-
ՏԱՐԱՆ ԵՒ ԱԽԱՐԱՆ ԱՆՁԵՌԱԳՈՐԾ ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԿԵ-
ՐԻՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՈՐ Ի ՓԱՅՏԻՆ, ԽՆԴՐԵԼԻՆ
ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱԵՏԱՐԱՆՁԻՆ, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՄԱԽՐ
ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ. ԵՒ ՆՈՐՈԳԵԱԼ
ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ ՎԵՐՍՏԻՆ ԶՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏՍ ՎԵՐՁԻՆՍ ՔԱՆ
ԶԱՌԱՋԻՆՆ. ԱՍՏ ԵԴԱՔ ԶՎԷՄՆ ՀԱԽԱՏՈՅ ՀԻՄԱՆ
ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՀՐԱՄ ՊԱՏԱՆԻՆ¹⁴:

Արձանագրութեան մէջ հրատարակիչը տեսնում է միայն
մէկ հակասութիւն, որն առնչւում է թուականին: Նա գտնում
է, որ բնագիրը կարող էր փորագրուել 1044 թ. յետոյ, քանի որ
Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգոր Բջնեցին «մագիստրոս»
տիտղոսն ստացել է նշուած թուականից յետոյ: Թերեւս, ներ-
քուստ կասկածելով արձանագրութեան բնագիր լինելու կապակ-
ցութեամբ, փորձելով հաւաստել վկայագրի վաւերականութիւնը՝
նա մատնանշում է երկու հանգամանք. վիմագրի բովանդակու-
թիւնը որոշակի արտացոլում է գտել մերձակայ Գեղարդավանքի
Պռօշ խաղբակեանի 1283 թ. արձանագրութեան եւ ԺԴ դարի
յայտնի տաղասաց Մանուէլ Բջնեցու «Զորս ըստ պատկերի
բում» շարականի մէջ¹⁵:

Քանի որ ստորեւ խօսք է գնալու նաեւ Կեչառիսի վանքի
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու հարաւային մուտքի ճակատա-
կալին փորագրուած, բովանդակութեամբ նոյնպէս հակասական
արձանագրութեան մասին, հարկ ենք համարում այն եւս ներկա-
յացնել.

:ն:Զ:Բ: (1033) ԹՈՒԻՍ ՀԱՅՈՑ, Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵ/ԱՆ/
ԳԱԳԿԱ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏՆ/ ՍԱՐԳՍԻ, ԵՍ ԳՐԻ-
ԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆ/Ա ՇԻՆԵՑԻ ԶԷԿԵՂԵՑԻՍ
ԻՆՁ_Ի ԲԱՐԷԽՈՍՈՒԹՆ ԵՒ ԻՄ ՊԱՏՐՈՆԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐ-

14 ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ, Հաւուց քառի Ամեմափրկիչը եւ Առյմանուն
յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937:

15 Նոյն տեղում:

ԴԵԱՅՆ. ՈՐՔ ԸՆԹԵՒՆՈՅՔ Զ/ԻՍ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՍ ԱՂԱԶԵՄ¹⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, արձանագրութեան թուականը չի համապատասխանում ո՛չ Գագիկ Ա թագաւորի, ո՛չ Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսի (992-1019) եւ ո՛չ էլ Գրիգոր Վասակեան Պաշլաւունու մագիստրոսութեան ժամանակագրութեանը: Գ. Յովսէփեանը այս բացայայտ անհամապատասխանութիւնների հանգուցալուծումը տեսնում է գրչի կողմից թուականի փոքրաման ժամանակ թոյլ տուած սխալի մէջ: Նա առաջարկում է ՆԶԲ-ի փոխարէն կարդալ ՆԾԲ (1003), ինչը, որքան էլ յարկը լինի նշուած գործիչների ժամանակագրութեանը, չի պարզում Գրիգոր Վասակեանի հանգամանքը:

Հաւուց թառի եւ Կեչառիսի յիշեալ արձանագրութիւնների վիմագրագիտական քննութեանը Հ. Ն. Ակիւնեանը նուիրում է մի շահեկան յօդուած¹⁷:

Հ. Ն. Ակիւնեանի աղբիւրագիտական պրպտումները բացայայտում են ժ դարի վերջին եւ ժԱ-ի սկզբներին գործած Պաշլաւունեաց նոյնանուն մէկ այլ նշանաւոր իշխանի՝ ի դէմս Գրիգոր-Ապիրատ Մագիստրոսի, որը եւ հանդիսացել է Կեչառիսի տաճարի շինարար-մեկենասը: Նա իր եզրայանգումը հիմնաւորում է մատենագրական մի շարք վկայութիւններով: Մխիթար Այրիվանեցին 1031-1045 թթ. միջեւ յիշատակում է. «Ապիրատ իշխան ... շինեաց զԿեչառուս...»¹⁸: Վարդան Բարձրբերդցին Կեչառիսի շինող համարում է Հասան Պաշլաւունու որդի Ապիրատին՝ «Շինեաց զսուրբ ուխտս Կեչառուս...»¹⁹: Սիմէոն Երեւանցին վանքի հիմնադրման մասին գրում է. «Նախապէս հիմնաւորեցեալ ի թուոյն ՆԽԴ (995) յԱպիրատ իշխանէ»²⁰: Ն. Ակիւնեանը, հիմնուելով Մատթէոս Ուռհայեցու հաղորդումների վրայ, Ապի-

¹⁶ Նոյն տեղում:

¹⁷ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ, Խաղրակեամբ կամ Պոռչեամբ Հայոց պատմութեամ մէջ, հտ. 3, Նիւ-Եօրք, 1944, էջ 27:

¹⁸ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ, Գրիգոր Ապիրատ, որդի Հասամայ, Մագիստրոս (-1021), «Ակօս», 1945, 9, էջ 110-122:

¹⁹ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 97:

²⁰ Մեծիմ վարդապետ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 97:

րատ կամ Գրիգոր-Ապիրատ Հասանեանին համարում է Պահլավունեաց մի ճիւղի՝ Ապիրատեան ներկայացուցիչ եւ գործունէութեան ժամանակաշրջանը մատնանշում է 1000-1021 թթ.: Ըստ Ն. Ակինեանի՝ Գրիգոր-Ապիրատը «մագիստրոս» տիտղոսն ստացել է 1001 թ., երբ բիւզանդական Բարսեղ Բ կայսրը (995-1025) ժամանել էր Հայաստան: Ուռհայեցին յիշատակում է նաեւ Ապիրատի Սարէ, Ապլջահապ եւ Վասակ որդիներին: Վերջինս Գրիգոր Մագիստրոս Վասակեանի քրոջ ամուսինն էր:

Հ. Ն. Ակինեանը, վճռելով, որ Կեչառիսի արձանագրութեան մէջ խօսքը վերաբերում է Գրիգոր-Ապիրատին, համաձայնում է Գ. Յովսէփեանի թուագրական ճշգրտմանը²¹:

Եթէ Կեչառիսի արձանագրութեան պարագայում Ակինեանը խնդիր ունէր ճշտելու շինարար-իշխանի ինքնութիւնը եւ թուականը, ապա Հաւուց Թառի վկայագրի դէպքում՝ նա կասկածի տակ է դնում վիմագրի վաւերականութիւնը:

Նրա քննադատութեան սլաքն ուղղուած է Գ. Յովսէփեանին, որը, չնայած վիմագրում առկայ հակասութիւններին, այնուամենայնիւ, դրա հեղինակ համարում է Գրիգոր Մագիստրոս Վասակեանին, իսկ վիմագիրը՝ վաւերական: Ակինեանի հիմնական կռուանները հետեւեալն են.

«ա. Արձանագրութեան լեզուն եւ արտայայտման եղանակը չեն համապատասխաներ ԺԱ դարու արձանագրական ընկալեալ ոճին:

բ. Կան հոն պատմական հակասութիւններ:

գ. Բացայայտ կը տեսնուի, որ հեղինակը ... ձգտի Հաւուց Թառի սեպհականութիւնը ցոյց տալ չրջակայ դաշտն ու լեռը:

դ. Ուշադրութիւն հրաւիրել կը նկրտի նոյն վանքին մէջ պահուած պատկերին վրայ, որուն հնութիւնը մինչեւ Ա դար կը հանէ:

ե. Շարականն «Զորս ըստ պատկերի քում» աղերսի մէջ դնել կ'ուզէ Ամենափրկչին պատկերին հետ, իբրեւ երգուած եկեղեցւոյն շինութեան նաւակատիքին»²²:

21 Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283:

22 ՀՀ Կոտայքի մարզի Արզական գիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքի բարաւորի քարի վրայ պահպանուել է ուշագրաւ շինարարական արձանագրու-

Հ. Ներսէս Ակինեանը այս փաստարկների հիման վրայ Հաւուց Թառի արձանագրութիւնը համարում է կեղծիք: Այնուհետեւ, մեկնաբանելով այս եզրայանգումը՝ նա գտնում է, որ վիմագրի կեղծողը ծանօթ է եղել Շարականին եւ Կեչառիսի վանքի Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ տաճարի հարաւային պատի 1054 թուականի ընդարձակ արձանագրութեանը, որտեղ, որպէս եկեղեցու շինող, նշուած է Գրիգոր Մազիստրոս Վասակեանը: Այս կարծիքին նա յանգում է՝ համադրելով Կեչառիսի եւ Հաւուց Թառի արձանագրութիւնները Շարականի հետ: Հաւուց Թառի արձանագրութեան կապակցութեամբ Ակինեանը եւս մի թնջուկ է առաջադրում, թէ ինչ կարիք կար նշել բիւզանդական կայսեր թուղթը, երբ երկրի տէրն էր Գագիկ Ա Բագրատունի թագաւորը: Իր նշած փաստերի քննութեան արդիւնքում մեծ հայագէտը գտնում է, որ արձանագրութեան ընդօրինակութեան կեղծողը Բուրդ Յովհաննէս կոչեցեալ անձն է, որը յայտնի է որպէս այդ ընդօրինակութեան հեղինակ²³:

Հայր Ներսէս Ակինեանին համակարծիք է մեծանուն պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը: Նա Գ. Յովսէփեանի «Խաղբակեանք...» աշխատութեան երրորդ հատորի գրախօսականում (գետեղուած նոյն գրքում), խնդրոյ առարկայ վիմագրերը համարել է անհարազատ եւ անվաւեր²⁴:

Մեր ուսումնասիրութիւնները՝ մի փոքր այլ տեսանկիւնով, ցոյց են տուել, որ Հաւուց Թառի արձանագրութեան ընդօրինակման հանգամանքները, նշուած Բուրդ Յովհաննէսի վերծանութեանը կից յիշատակարանում, հնարովի են: ԺԸ դարի 20-ական թուականներին, երբ, ըստ նոյն յիշատակարանի, մազիստրոսաչէն կառոյցն ամբողջովին կամ հիմնականում աւերուած էր 1679 թուականի երկրաշարժից, եւ ընդօրինակողը հնար չուէր այդ շինութեան «դուրս կոյս հարաւակողմն, ի վերայ լուսանցոյց պատուհանին» կարդալ վիմագիրը:

Թիւն, որտեղ Գագիկ Ա թագաւորի եւ Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսի կողքին յիշատակուած է՝ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՈՑ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ: Վիմագիրը կրում է 1001 թ.: Կարծում ենք սա լուրջ փաստարկ է յօգուտ Ակինեանի վարկածի:

²³ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ, ԳՐԻԳՈՐ Ապիրատ..., էջ 118:

²⁴ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ, Խաղբակեանք..., հտ. 3, էջ Ի:

Անշուշտ, Հ. Ներսէս Ակիւնեանի վիմագրական պրպտումները սոյն դրուագներով չեն սահմանափակոււմ: Արձանագրութիւնները, որպէս պատմութեան արժանահաւատ սկզբնաղբիւրներ, օգտագործուած եւ քննարկուած են նրա մի շարք այլ աշխատութիւններում եւս: Լայն եւ խորը գիտելիքներն ու հետաքրքրութիւնները Ակիւնեանին հնար են տուել ներկայանալու ոչ միայն եւ ոչ այնքան վիմագրական տուեալների պարզ շարահիւսողի դերում, այլ ցուցաբերել է քննական մօտեցում՝ առաջ քաշելով հայագիտութեան մէջ արմատացած մի շարք տեսակէտների ու դրոյթների նոր մեկնաբանութիւններ:

ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍԵԱՆ